

Др Милан Ранђеловић*

Научни сарадник

Универзитет у Нишу – Иновациони центар

Доц. др Хусеин Јилмаз**

Депарتمان за историју

Универзитет Џелал Бајар – Факултет за

друштвено-хуманистичке науке

ИЗ ОСМАНСКИХ АРХИВА О НАСТАНКУ ЧА МИТИНЕ ШКОЛЕ У ЛЕСКОВЦУ¹

Апстракт: Рад се бави оснивањем једне од најзначајнијих образовних установа Срба у Нишком ејалету у XIX веку, Ча Митине школе у Лесковцу. У домаћој историографији овом установом бавило се доста наших историчара, међутим, остале су нерасветљене околности у којима је ова школа настала, као и њен ближи опис у првим годинама рада. Због тога је у истраживању консултована грађа из османских архива која се односи на ово здање. Новим сазнањима до којих се дошло употпуњен је историјат Ча Митине школе, а историја образовања Срба под османском влашћу додатно је обогаћена.

Кључне речи: Лесковац, Срби, Османско царство, XIX век, Ча Митина школа, образовање.

*

Увод

Време у коме је Ча Митина школа настала јесте време великих потреса у Османској држави и њених често контрадикторних мера које су из тих ситуација произлазиле. Заоштравање међународних односа уочи Кримског рата (1853–1856), који је тешко погодио царство, стварао је у (муслиманској) јавности климу да су за овај сукоб и домаћи хришћани били

* milan.randjelovic@icun.ni.ac.rs; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9215-205X>

** huseyin.yilmaz@cbu.edu.tr; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3655-6919>

¹ Овај истраживачки рад финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (уговор бр. 451-03-33/2026-03/200371).

криви. То је у хетерогеном Османском царству окретало заједнице једне против друге. Ипак, прокламовање Хатихумајуна (1856) двадесетак година након Гилханског хата (1839) потврдило је решеност Османске државе да истраје на путу секуларизације и хуманизације односа у друштву. Било је то време када је слој богатих хришћана постајао бројнији, утицајнији и видљивији, а нове цркве и школе, за чију су се изградњу до средине века од државе тешко добијале дозволе, ницале су у хомогеним хришћанским или доминантно хришћанским срединама. Иако од Османске државе нису били признати као заједница (*millet*), и Срби су могли да уживају бројна права, али са много административних препрека, друштвених проблема и готово редовно уз ескалацију међунационалних и верских сукоба на локалу. У оваквим околностима, пред само избијање Кримског рата, покренута је иницијатива за изградњу Ча Митине школе у Лесковцу (1853).

Ча Митина школа била је предмет интересовања наших истраживача још од краја XIX века. Почевши од Глигорија Костића (1898), Јована Хаџи Васиљевића (1928), па до новијих истраживања Радоша Требјешанина, Драгољуба М. Ђорђевића и Драгољуба Трајковића многи истраживачи бавили су се или су се дотакли ове историографске теме у делима различитог научног формата. Међутим, чак и у најновијим истраживањима остало је неодгонетнуто питање какав је био почетак ове установе, па самим тим, и у каквим околностима је она настала.² Одговор на то нашли смо у сачуваним документима османске провенијенције. Подаци из њих не ажурирају само досадашња сазнања о Ча Митиној школи, већ и са пуно детаља описују друштвено-политичке прилике у Лесковцу и положај тамошњег српског народа средином XIX века.

Стање у Лесковцу и Нишком ејалету 1853. године

Велике потресе широм Нишког ејалета, па и у Лесковачкој кази, изазваће избијање Кримског рата у октобру 1853. године. Иницијални повод за њега била је дипломатска размирица Русије и Француске о заштитним привилегијама над хришћанима у Светој земљи, тј. Османском царству.³ Истрајност обеју страна у овом превирању довела до формирања антируског блока међу европским земљама. Како је између овог савеза и Русије дошло до отвореног сукоба, Османско царство стало је на страну против Русије и постало поприште рата у који је увучено без своје воље и силом прилике.

² Војин Н. Ранђеловић, „Просветне прилике у Лесковцу од почетка XIX века до 1878. године”, *Пешчаник* 26, Ниш 2026, 149.

³ Милан Ранђеловић, *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*, Ниш 2022, 82.

У месецима пре избијања рата православни Словени у Османском царству због своје верске и политичке блискости са Русијом допали су у незавидан положај према својим муслиманским суседима. Рефлектујући свој бес на њих због веровања да је Русија крива за заоштравање односа у региону, у многим местима широм Румелије долазило је до инцидената које је Висока порта са великом муком умиривала. Нарочито напето било је у пограничним областима попут Нишког ејалета, где је муслимански живаљ у односу на хришћане био далеко малобројнији, па самим тим и са израженијим осећањем угрожености. Због заоштравања односа у Нишком ејалету цариградски патријарх Герман IV 27. фебруара 1853. године тражио је од Високе порте да спречи упаде државних чиновника на црквене поседе и богомоље у Нишу, уколико они за то нису имали наменску дозволу из престонице.⁴ Чињеница да је патријарх морао да инсистира на томе указује на то да поједини носиоци локалне власти имунитетна права епископа нишког нису поштовали, иако су му она следила по берату о постављењу који је имао.

Што се тиче Лесковачке казе тих месеци, марта 1853. године двојица лесковачких Турака, Салих и Адем, обили су и опљачкали цркву у селу Ћеновац.⁵ Непуних месец дана након тога банда Арнаута из Призренске казе опљачкала је ноћу 20. априла Цркву Рођења Пресвете Богородице (Оцаклију) усред Лесковца.⁶ Што из намере да одвоји православне Словене у Румелији од Русије, што због поштовања начела Танзимата, османске власти у оба случаја стале су силом закона на страну хришћана. Пљачкаши цркве у Ћеновцу били су још истог месеца ухваћени и кажњени (март, 1853), а Арнауте који су опљачкали Оцаклију низамске јединице ухватиле су у заседу у којој је много разбојника похватано или побијено (јун, 1853). У оваквим ситуацијама подршка Османске државе била је кључна за хришћане, међутим, њима је некада и поред тога било тешко да због локалних муслимана практикују слободе и права која им је држава гарантовала. Зато су се вијали, заобилазили правила и проналазили начине да остваре циљеве од опште националне користи. Грађење Ча Митине школе било је типичан такав случај.

Иницијатива за изградњу школе (1853)

О иницијативи Срба Лесковчана да им се подигне школа и проблеме који су тај подухват пратили сазнајемо индиректно преко кореспонденције

⁴ Архив Председништва Владе републике Турске, фонд Кабинета великог везира (даље: BOA, A. DVN), 85/85, 27. фебруар 1853. године.

⁵ Архив Председништва Владе републике Турске, фонд Канцеларије Државног већа (даље: BOA, A. MKT. MVL), 62-6, 29. март 1853. године.

⁶ Архив Председништва Владе републике Турске, фонд Државног већа (даље: BOA, MVL), 209-46, 2. јун 1853. године.

која се тим поводом водила између васељенског патријарха, Царског већа за образовање, Министарства грађевине и кабинета великог везира (одакле је посредно требало и да дође коначна султанова реч). Проблеми са овим подухватом избили су до краја прве недеље јула 1853. године, када су се Лесковчани обратили васељенском патријарху за помоћ, а он ствар представио Царском већу за образовање у Цариграду.⁷ По среди је било то што су власти Лесковачке казе обуставиле изградњу школе, а локална муслиманска заједница подигла глас против намере лесковачких хришћана.

Три дана након што је Царском већу за образовање васељенски патријарх послао писмо, ово тело великом везиру упутило је депешу 11. јула која открива више детаља о ситуацији у Лесковцу. Изгледа да је Царском већу за образовање у међувремену стигао и извештај из Нишког ејалета (било лесковачког управника или самог мутесарифа ејалета, Џунди Исмаил-паше). То можемо да наслутимо по томе што је пред великим везиром био потпунији извештај у коме се чула и друга страна о ситуацији у Лесковцу. Како је великом везиру писано, у Лесковцу су један свештеник и група лесковачких чорбација посетили управника казе јер су хтели да подигну школу. Након разговора са њим, прваци су своју намеру изложили и испред већа Лесковачке казе.⁸ Планирана школа требало је да има пет до шест просторија и да се налази на празној парцели поред цркве.⁹ Осим школе, на истом месту требало је да се изгради и кућа од једне или две просторије за смештај *даскала*.¹⁰ Управник казе и веће сагласили су се са свим овим.

И пре него што су званично добили дозволу, Лесковчани су кренули са изградњом школе и учитељског дома. За те потребе у црквено двориште довучено је пуно дасака и остале грађе. У том тренутку веће Лесковачке казе реаговало је упозорењем да радови не смеју да се наставе док се за то не добије званична дозвола из престонице. Тек тада су се Лесковчани званично обратили властима за њу. Међутим, када су управник Лесковачке казе и делегација већа обишли градилиште, приметили су да неке ствари на терену нису одговарале ономе што је раније договорено. Уместо да буде сва од дрвета, зграда школе имала је камене темеље. Осим тога, била је већа него што су је чорбације представили, а по својој чврстости није личила на школу, већ на здање озбиљне структуре. И учитељски дом био је проблематичан. Ова зграда, како изгледа, грађена је цела од камена, а требало је и да има кров од ћерамида, уместо од неког јефтинијег, лакшег материјала, попут трске. Све у вези са овим описом ситуације у извештају

⁷ Архив Председништва Владе републике Турске, фонд Министарства спољних послова (даље: ВОА, I. HR), 101-4964-2, 8. јул 1853. године.

⁸ ВОА, I. HR, 101-4964-3, 11. јул 1853. године.

⁹ У питању је Црква Рођења Пресвете Богородице (Оцаклија).

¹⁰ Овај термин стоји у оригиналном документу.

који је велики везир читао било је тачно, осим што је направљена једна грешка. Лесковачки управник или мутесариф Нишког ејалета пермутовао је описе школе и учитељског дома, па је у извештају великом везиру грешком наведено да је учитељски дом требало да има пет до шест соба и површину од 34 x 19 м (45 зира x 25 зира), а не школа. У обраћању патријарха Германа IV османском Министарству грађевине у јесен 1853. године јасно стоји да је школа требало да има пет до шест просторија (а не учитељски дом).¹¹ У сваком случају, обустава радова утицала је на то да незавршена зграда школе почне да пропада. Лесковчани су се жалили да су овом обуставом оспорена права која су по закону имали, као и то да су били непотребно изложени великом трошку због подухвата који је на крају пропао.

За ситуацију у Лесковцу заинтересовао се и мутесариф Нишког ејалета Џунди Исмаил-паша. Током једне од инспекција каза у Нишком ејалету он је посетио Лесковац и разговарао са управником Лесковачке казе о овој школи. Како изгледа, они нису сматрали да је нужно да се школа гради, јер су се хришћанска деца већ школовала у суседној цркви, а и питање хришћанске школе могло је да раздражи локалне муслимане. Зато су закључили да би изградња овог школског комплекса била могућа само ако се за то добије дозвола од великог везира.

У вези са овим питањем централна ејалетска администрација у Нишу званично је дала своје мишљење и упутила га Министарству грађевина у Цариград. Датум ове депеше није познат. Зна се да је Министарство грађевина ову депешу, уз још једно писмо патријарха Германа IV које се тицало лесковачке школе, поднело великом везиру у првој декади септембра 1853. године.¹² Према писању већа Нишког ејалета, зграда лесковачке школе заиста није личила за школску зграду, већ на нешто много веће. Међу локалним муслиманима почело је да се шири незадовољство, па је изградња школе морала да буде заустављена. Што се тиче мишљења људи из Министарства грађевина, у њему стоји да хришћани могу, кад год сматрају да им је потребно, да добију дозволу за отварање школе где ће се учити савремене науке (*fünün mekteb*). Али зграда за то мора да буде подигнута искључиво према инструкцијама које за то буду наведене у дозволи; школа мора да ради на начин да не изазива узнемиравање муслимана, а учитељи морају да буду лица која су османски држављани и лојални Османској држави. Сву поднету документацију и преписку велики везир је прегледао и донео одлуку: у школи не сме да се предаје ништа што је противно моралу или Османској држави, изградња школе треба да се заврши на начин на

¹¹ ВОА, I. HR, 101-4964-1, 18. септембар 1853. године.

¹² ВОА, I. HR, 101-4964-1, 18. септембар 1853. године. Као што се у документу види, датум стоји (18. септембар), међутим, сматрамо га грешком писара, пошто је 12. септембра ситуација у Лесковцу већ била решена.

који неће да провоцира локалне муслимане и да учитељи за њу морају да се бирају од османских држављана. Са својом одлуком велики везир упознао је и мутесарифа Нишког ејалета.

Брзо након тога, 12. септембра, из кабинета великог везира издата је коначна одлука о школи у Лесковцу коју је султан одобрио. У одлуци је сумирано да је велики везир узео у обзир сву документацију која му је у вези са школом у Лесковцу поднета (мишљења разних тела, писма васељенског патријарха, петиције које су потписали прваци Лесковачког краја). Такође, осврнуо се и на то да је грађење школе ометено због негодовања локалних муслимана. Велики везир је допустио да се грађење школе настави, али под условима да настава у њој не буде у супротности са моралом или против османских закона и државе. Такође, учитељи за школу мораће да буду бирани међу држављанима Османске државе. Што се тиче муслимана у Лесковцу, надаље неће смети да протестују против зидања ове школе.¹³ Као потврду да ће у Лесковцу све бити онако како је у одлуци наведено, великом везиру поднета је колективна гаранција коју су потписали хришћански прваци Лесковца. На овај начин решени су политички проблеми који су кочили изградњу Ча Митине школе, па су самим тим и отклоњене све административне препреке.

Да ли је школа из османских докумената Ча Митина школа?

У истраживању које смо овде представили пошли смо од тога да су школа о којој грађа из османских архива говори и Ча Митина школа једна те иста установа. Образложићемо своје ставове као доказ да је реч о истој установи. Најјасније доказе за то налазимо код Глигорија Костића, аутора најстаријег наслова о Ча Митиној школи који је и сâм био ученик ове установе. Према Костићу, Ча Митина школа налазила се баш на месту које се помиње у османским документима, близу старе цркве (Оџаклије).¹⁴ Такође по Костићу, изнад улаза у Ча Митину школу стајала је година 1854. Ова година могла би да се узме за реално време завршетка радова на школи о којој османски документи говоре, с обзиром на то да су сви проблеми везани за њу решени у јесен 1853. године, као што смо у раду представили. И број просторија који се помиње у писмима васељенског патријарха (пет–шест соба) одговара Костићевом опису унутрашњости Ча Митине школе (једна велика и једна мала учионица, једна већа соба, кухиња, канцеларија, ходник-диванана). Такође се поклапају величина и

¹³ Архив Председништва Владе републике Турске, Фонд Канцеларије за кореспонденцију Кабинета великог везира (даље: BOA, A. AMD), 48-100, 12. септембар 1853. године.

¹⁴ Глигорије Костић, *Ча Митина школа*, Београд 1898, 3.

спратност код обе.¹⁵ Време настанка школе пада у период касног Танзимата, када је вестернизација потпуно захватила османско друштво, међутим, у Румелији здања профане и црквене архитектуре хришћанских народа и даље нису смеле да буду ни видљиви ни значајнији урбани топоними.¹⁶ Због своје величине Ча Митина школа је то свакако била. Судећи по опису, то је била и школа коју османски документи помињу. По сазнањима која пружа наша историографија, у Лесковцу деценијама пре и после Ча Митине школе ниједна образовна институција није имала толике димензије, што упућује на то да османски документи које смо консултовали говоре управо о њој.

Осим што физичке особине изједначавају ова два здања, постоје докази који упућују на то да је школа из османских докумената била српског карактера, као што је то била и Ча Митина. У извештају Министарства грађевине (почетак септембра, 1853) који смо у раду користили стоји да је васељенски патријарх тражио да се у Лесковцу подигне грчка школа (*Rum millet mektebi*). Грчко становништво до овог периода никада није имало проблема са отварањем школа у Нишком ејалету. У Нишу је, на пример, грчка школа постојала још од треће деценије XIX века и радила је без проблема.¹⁷ Додуше, за њу се не зна колико је била велика, али да је било у питању велико здање, то би неко од савременика свакако поменуо. Оно што је сигурно јесте да је грчка заједница у Лесковцу била мања од оне у Нишу, који је био већи привредни центар, па се поставља питање зашто би Грцима у Лесковцу била потребна већа школа од оне коју су имали Грци у Нишу? Зато одбацујемо могућност да се велика школа у Лесковцу заиста односила на локалне Грке. Одговор на питање коме је ова школа била намењена дају карактер самог васељенског патријарха Герман IV и друштвено-политичко уређење Османског царства у XIX веку.

За разлику од Србије, средином XIX века Османско царство и даље је обухватало територију некадашње бугарске средњовековне државе. Зато су Румелију у њеном централном делу чиниле све области које су традиционално насељавали Бугари, а они били најбројније православно словенско становништво. То је био кључан разлог због којег је Османска држава све православне Словене у Румелији поистоветила са Бугарима и сврстала их у исти милет – бугарски. На тај начин атрибут „бугарски” ушао је у османску администрацију као једини законски синоним за све румелијске православне Словене, под шта су спали и Срби који су живели у централним и западним румелијским санџацима. Да је школа у Лесковцу требало да буде бугарска, патријарх је то могао (и морао) да

¹⁵ Исто, 3–4.

¹⁶ У Лесковцу је први пример тога је управо укопана црква Оцаклија.

¹⁷ Мирослав М. Миловановић, *Основно школство Ниша и околине у XIX веку и почетком XX века*, Ниш 1975, 82.

наведе у својим писмима силом закона. Међутим, то овде није случај, јер је патријарх познавао културу и језик Бугара, пошто је као епископ служио у Видину између 1824. и 1830. године.¹⁸ Зато школу, као велики фанариот, није могао да препусти (етничким) Бугарима. Школа је, дакле, припадала неком трећем народу, не Бугарима нити стварно Грцима, већ народу који административно није могао да буде наведен, али који је заиста чинио већинско хришћанско становништво у Лесковцу. Као и у случају Ча Митине школе, то су били Срби.

Закључак

Уз школе Петра Ђорђевића (Пирот), Спиридона Јовановића и Атанасија Петровића (Ниш), школа Ча Мите Николића у Лесковцу спада у најзначајније образовне установе које су Срби током XIX века у Нишком ејалету имали. Њен значај, као и код других поменутих школа, није био само у томе што је доказ институционализованог образовања Срба у Нишком ејалету деценијама пре ослобођења од османске власти (1878). Она је имала велику улогу у потискивању страних утицаја (Грка фанариота и бугарске Егзархије) на домицилни српски народ; била је расадник генерација локалних учитеља Срба којима је широм ејалета подмиравана потреба за домаћим просветним кадром, а ареал српског националног идентитета се чувао и развијао.

Осим по овоме, борба за школу у Лесковцу била је значајна јер је њоме устројена политичка матрица која је Србима широм Нишког ејалета послужила за остваривање циљева и амортизовање законских рестрикција које су их, као народ, дискриминисале. По истом принципу најпре договора са локалним властима, а затим слободним тумачењем законских права, тј. њиховим прекорачењем, у Нишу су Срби свега три године након Ча Митине школе изградили Саборни храм, највећу српску богомољу пре изградње Храма Светога Саве у Београду.¹⁹ Захваљујући томе што је давао резултате, након Кримског рата овакав начин политичког деловања проширио се и на српска села широм Нишког ејалета, где је Османска држава морала да реагује не само упозорењима, већ и рушењем објеката због упорности народа да истраје у својим намерама.

¹⁸ Недељко Радосављевић, „Видинска митрополија 1739–1834”, *Историјски часопис* XLIX, Београд 2002, 174.

¹⁹ М. Ранђеловић, *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*, 486.

Необјављени звори:

Архив Председништва Владе републике Турске:
Фонд Државног већа
Фонд Канцеларије Државног већа
Фонд Кабинета великог везира
Фонд Министарства спољних послова
Фонд Канцеларије за кореспонденцију Кабинета великог везира

Литература:

Костић, Глигорије, *Ча Митина школа*, Београд, 1898.
Миловановић, Мирослав М., *Основно школство Ниша и околине у XIX веку и почетком XX века*, Ниш, 1975.
Радосављевић, Недељко, „Видинска митрополија 1739–1834”, *Историјски часопис XLIX*, Београд, 2002, 163–182.
Ранђеловић, Војин Н., „Просветне прилике у Лесковцу од почетка XIX века до 1878. године”, *Пешаник* 26, Ниш, 2026, 145–158.
Ранђеловић, Милан, *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*, Ниш, 2022.

Summary

Milan Randelović, Hüseyin Yilmaz

FROM THE OTTOMAN ARCHIVES ABOUT THE FOUNDATION OF ČA MITA'S SCHOOL IN LESKOVAC

The Serbs in Rumelia, which were under the Ottoman rule till 1878, faced constant political problems and cultural denial. Therefore, in the Niš eyalet during the Tanzimat (1839–1876) they practiced the fight against this in various ways. One of the most successful ways to do this was shown in the case of the Ča Mita's School in Leskovac (1853).

This institution was one of the key carriers of Serbian culture and education in the southern part of central Serbia which remained under the Ottomans until 1878. Therefore, in Serbian historiography after that year it was documented as a topic of national importance. However, although researchers' interest in it has been constant throughout all periods of our contemporary historiography, the circumstances in which this institution was founded remain unclear. The

answer to this question is provided by archival materials from the Ottoman archives, which refers not only to the founding of this school, but also to political methods of the Serbs in the Niš eyalet, in order to preserve themselves as a nation with its own cultural characteristics. By citing and analyzing specific material from Ottoman archives which discusses this topic, through this paper future researchers are pointed to new sources on Ča Mita's school, thereby creating the possibility for richer works on the local history of Leskovac and Serbian education under the Ottomans in the future.